Milán Péter

MÁGIKUS KELET-EURÓPAI REALIZMUS

Ha egy pillanatra eltekintünk a világ elsötétülésével és hanyatlásával kapcsolatos megállapításainktól, láthatjuk, hogy ugyan a látlelet nem hamis, de korunk eklekticizmusából fakadóan értékes művekre bukkanhatunk, amennyiben a kortárs művészetek ingoványos területén időzünk. A posztmodern kor jellemzője nem csupán az, hogy minden egyszerre van jelen, párhuzamosan futnak az egymással semmilyen érzékelhető kapcsolatban nem lévő jelenségek – gyakran akár egy szubkultúrán belül is –, hanem a különböző kulturális, művészeti megnyilvánulások egymással is szabadon keverednek, sokszor rendezőelv vagy rendezőelvek legcsekélyebb megléte nélkül. E gáttalan elegyedés, fuzionálás meglétének nem ritkán az alkotók sincsenek tudatában, pontosabban beleszületnek egy olyan korba, ahol a lehető legtermészetesebb jelenség, hogy amint művészi hajlamaik elkezdenek bimbózni, egy szinte átláthatatlanul hatalmas összművészeti paletta tárul eléjük, amelyről szabadon válogathatnak. Ennek a jelenségnek a kibontása messzire vezetne, mindenesetre a modern ember benső tudatfolyamatai és ezen gigantikus művészeti paletta mint szabadon (ki)zsákmányolható, felhasználható, kiaknázható vadászmező egymással szinkronban, parallel módon alakultak ki.

Benső vonatkozási pont vagy pontok nélkül a művészi hajlammal rendelkező szerző, alkotó könnyen abba a hibába eshet, hogy megrészegül a lehetőségek ilyetén tárháza láttán, s valósággal elveszvén ebben az óceánban, nem műalkotás lesz az eredmény, hanem a variációk látszólagos végtelenségébe fulladt elme magasabb szempontokat nélkülöző, delíriumos lázálmokat idéző, benső szétszórtságról árulkodó megnyilvánulása.

A posztmodernitás fogalmát több oldalról meg lehet közelíteni, több szempontból is össze lehet vetni szülőatyjával, a modernitással, de általános megállapításként rögzíthető, hogy míg a modern kor és művészete a hagyományos érték- és világrend fokozatos leépítését, a konzervatív ember ön- és világképének lerombolását vitte végbe, addig a posztmodernitás a modernitás sarjaként, már szabadon válogat az elébe táruló romok között, s ezekből épít fel olyan képet, amely hagyományos elemeket is tartalmazhat, azonban az összbenyomás a magában tradicionális vonatkozási pontokat hordozó emberben hamis, legalábbis életlen lesz. A helyzet azért bonyolult, mert ma már nem állnak rendelkezésünkre olyan „fogódzók", mint a 20. századot megelőző korok különféle művészeti stílusai, amelyek – még ha a 18–19. századtól kezdődően egymás mellett is léteztek – eligazítást nyújtottak az akkor élt ember benső valóságáról, megéléseiről, világképéről. Ezek a tájékozódási pontok még a 20. század elején sem tűntek el, pedig abban az időben az egymás sarkára taposó avantgárd művészeti irányzatok már masszívan a hagyományos – értsd: Isten felé orientálódó – művészi világkép lebontását végezték. Mégis: egy 20. század elején készült impresszionista vagy akár szürrealista festményen is kivehető, hogy az avantgárd művész mit akart ábrázolni,

megjeleníteni, tegyük hozzá, egyre inkább az individuális szemlélet jegyében álló alkotó szemlélete révén szétszedni, vagy éppen „nagyon is emberi" módon ábrázolni. Ily módon még mindig sok mindent birtokolt a hagyományos művészetek eszköztárából; a „régi világ" körvonalait még felismerhetjük, ám egy posztmodern műben ennek már nyomát sem találjuk. Olyan kép fogad bennünket, mintha egy feje tetejére állt múzeumban járnánk, ahol a kiállított tárgyak teljesen *ad hoc* módon, a korok, stílusok, alkotók figyelmen kívül hagyásával, teljes összevisszaságban lennének a néző elé tárva. Manapság, némi túlzással, sok művészeti, vagy annak látszó alkotás egy-egy önálló stílust, irányzatot jelent, amely a művészt szinte teljes egészében uraló individualitásról szól, s az esetek többségében semmilyen magasabb szempontot nem jelenít meg. Más szavakkal: fenső és valóban megélt vonatkozási pontok nélkül az ember benső szétszórtságát, a társadalom atomizálódását szükségképpen követi a művészet hasonló képet mutató szétdarabolódása. Nem könnyű egy ilyen világba alkotói hajlamokkal megáldva beleszületni, s úgy művészi tevékenységet folytatni, hogy az negligálni tudja a kor sekélyességét, mindent mindennel összekeverni igyekvő – sőt sokszor nem is igyekvő, hiszen mindez öntudatlanul játszódik le – tendenciáját, egyszóval: elsemmilyenesedését. Azonban, ahogyan a *kali-juga* legvégső fázisában is születhet királyi minőségű ember, úgy a jelenkor nagy művészi szemétlerakóján is képes lehet valaki fáklyájával átvilágítani, amennyiben megadatott számára az ehhez szükséges isteni szikra.

Írásunk központi alakja, az észt Andrus Kivirähk ez évben lesz 50 éves. Személyében olyan szerzőről van szó, aki az egykori Szovjetunió által bekebelezett balti állam polgáraként megtapasztalhatta a kommunizmus rideg és embertelen mindennapjait, s az átmenetet követően immáron ő is a mai kelet-európai ember ambivalenciákkal terhes életét éli egy felemás szabadság birtokában, amit manapság egy szellemileg orientálódni kívánó ember leginkább saját magában képes megformálni. Talán nincs még egy fogalom, amellyel annyi visszaélést követtek volna el, és követnek el ezekben a percekben is, mint a „szabadság", de egy ihletett szerző és hasonlóan ihletett olvasója a könyv mint mágikus közeg révén nem csupán egy valódi szabadságra tehet szert, hanem teremtő erők elevenségét is átélheti. Andrus Kivirähk magyar nyelven is megjelent regényeiben ilyen erők munkálkodásának lehetünk tanúi, sőt részesei.

„Talán nincs még egy fogalom, amellyel annyi visszaélést követtek volna el, és követnek el ezekben a percekben is, mint a »szabadság«, de egy ihletett szerző és hasonlóan ihletett olvasója a könyv mint mágikus közeg révén nem csupán egy valódi szabadságra tehet szert, hanem teremtő erők elevenségét is átélheti."

Kivirähk hazájában, Észtországban, nagy népszerűségnek örvend, díjak sokaságát vehette át, sokoldalú, magát számos irányzatban megmérettető szerzőről van szó. Regények mellett színdarabokat, meséket is ír, nagyon sok gyermekkönyvet jegyez. Kivirähk végzettségét tekintve újságíró, a sajtóban publicisztikai tevékenységet is kifejt. Munkássága tehát teljesen „evilági", ugyanakkor írói korpuszának két magyarul is megjelent regénye, az *Ördöngös idők* és *Az ember, aki beszélte a kígyók nyelvét*, jelzi, hogy úgy és olyat is létre lehet hozni a 21. században, ami ki tud lépni a jelenkor téridő kontextusából.

Az imént említett két könyv stílusát ugyan meg lehet határozni (regény), azonban pontosabb körvonalazásuk keményebb dió. Utóbbit *(Az ember, aki beszélte a kígyók nyelvét)* kiadója mint *science fiction*t kategorizálja, de ez csak

akkor helytálló, ha a sci-fit nagyon széles értelemben alkalmazzuk – és így sem szerencsés. A műfaji dobozokban való elhelyezést jobb az irodalmárokra, akadémikusokra hagyni, azonban néhány fogalmi tisztázást érdemes elvégezni. Létezik egy olyan meghatározás, hogy „mágikus realizmus", mely irányvonal önmagában is meglehetősen szerteágazó, már csak azon oknál fogva, hogy hányféle szerzőt és művet hoznak vele kapcsolatba. A nyugati valóságértelmezés a felvilágosodásnak elnevezett égtől való elszakadási és létcsökkenési, lételsivatagosodási folyamat következtében szűkre szabta azt a területet, amelyet a modernitás ketrecébe zárt ember valósnak, igaznak értelmez és fogad el. Általános megfigyelés, hogy egy modern ember még a saját tapasztalatait is szelektálja, hierarchizálja, de oly módon, ezek között úgy állít fel értéksorrendet, hogy legfelül a legnyersebb, fizikailag is igazolható „tények" foglalnak helyet, s ezeknél lejjebb helyezkednek el azok a tapasztalások, amelyekben az említett „tényszerűség" kisebb mértékben van jelen; minél kisebb az adott tapasztalás „ténymennyisége", a tapasztalás annál kevésbé tesz eleget a valóság, az igazság kritériumainak – legalábbis e korlátolt szemlélet értelmében. Rendre tapasztalható, hogy a mai ember például kisebb realitással ruházza fel álmait, mint olyan banális mozzanatot, amikor bemegy egy hivatalba ügyet intézni. Más esetekben intuitív pillanatokban „rájön", vagy pontosabban fogalmazva felismer egy igazságot, de ebben nem elmélyedve elsiklik fölötte, így ennek a homályban maradt kvázi-felismerésnek nem tulajdonít akkora jelentőséget, mint annak, hogy elintézte a napi bevásárlást. Lehetne még sorolni a példákat a feje tetejére állt valóságfelfogás vonatkozásában, de szükségtelen. Sokakban kimondva-kimondatlanul él egy hiányérzet e tekintetben, ám a modern nyugati szemléletbe kövesedve nem akarják, vagy nem merik megtenni a lépéseket, hogy ezt a valóságfelfogást felülbírálják. Azonban a művészetnek van egy olyan feladata, hogy ezeket a merev határokat átjárhatóvá tegye.

Azokban a korokban, amikor az istentapasztalat az ember életének alapját képezte, természetes volt, hogy a művészeti alkotások is tükrözték ezt az állapotot, azonban a szakralitás emberi tapasztalásban betöltött szerepének meggyengülésével, és a valóság érzékszervek általi durva észlelésére redukálásával párhuzamosan megjelentek azok az irányzatok, amelyek ez utóbbi torz állapot kiigazítását voltak hivatottak megtenni. A lecsökkent valóságértelmezés hiányérzetéből fakadt például a romantika irányzata, még később pedig a szürrealizmus, amely töredezettebben, körvonalazatlanabbul, bizonytalanabbul, célt sokszor nem is látva, mindenesetre elégtelennek találta azt a modern felfogást, amely az úgynevezett valóság értelmezésének kizárólagosságára tartott igényt. Ezek is modern irányzatok, jobbára a mindinkább tért hódító modernitás kebelén belül jelentek meg, de nem elégítette ki őket szülőatyjuk korlátozott valóságfelfogása. E szemléleti válság felszámolására, legalábbis részbeni/időleges átlépésére tesznek kísérletet azok a művek, amelyekre a „mágikus realizmus" kategóriáját alkalmazzák.

A mágikus realizmus születése, mint általában a művészeti formáké, nem határozható meg pontosan, ugyanakkor több név és földrajzi terület is felmerül a különböző szerzők és műveik során többé-kevésbé irányzattá alakult irodalmi forma kapcsán. A mágikus realizmus történetének kibontása nem képezi ezen írás tárgyát, így elég arra szorítkozni, hogy az irányzat a nyugati világ számos szegmensét meghódította, ezen belül fontos Latin-Amerika területe, de számunkra, jelen pillanatban, Kelet-Európa bír kitüntetett jelentőséggel.

Andrus Kivirähk regényei, amennyire hordozzák a mágikus realizmus jellemzőit, legalább

olyan mértékben ágyazódnak a kelet-európai valóságba, annak minden szintjén és rétegében. Ez a kelet-európaiság olyan eleme a műveknek, ami elválaszthatatlan, integráns részüket képezi, mintegy összefonódva a mágikus realizmus eszközeivel. Kivirähk regényeiben olyan mágikus realista elemek bukkannak fel, amelyek egészen mélyen gyökereznek a kelet-európai, ezen belül is az észt folklórban. Az *Ördöngös idők* különösen gazdag ilyen tényezőkben, nem meglepő, hogy a történetet néhány évvel ezelőtt filmre vitték. A *November* címet kapott mű azon kevés film egyike, amelyek csaknem egyenértékűnek tekinthetők a könyvvel mint forrással, egyszerre ragadva meg a történetben rejlő vizuális lehetőségeket, valamint hűen visszaadva a történetkibomlás atmoszféráját, a különféle szálak megjelenítését, a szereplők tetteinek képi elbeszélését. Egyszerre szép és szürreális, varázslatos és félelmetes, abszurd és humoros az a világ, amit az *Ördöngös idők* és filmváltozata elénk tár.

Mint a mágikus realizmushoz kapcsolódó művekben általában, az évszámokhoz kötődő időnek nincs nagy jelentősége sem az *Ördöngös idők*, sem *Az ember, aki beszélte a kígyók nyelvét*-ben, ám az előbbi műben mégis láthatunk egy történeti szálat, amely a német nemesség és a hatalmukat, befolyásukat szimbolizáló kúria képében van jelen. Az észt falubeliek folyamatosan meglopják a nemeseket, ami, mivel őket elnyomókként, az észt népre nehezedő teherként fogják fel, erkölcsileg nem viseli meg az elkövetőket. Azonban a parasztok egymást is meglopják, becsapják, kijátsszák, tehát többről van szó az „elnyomottak" urakkal szembeni lázadásának sematikus felállásánál. Az emberi gyarlóságok, kisebb-nagyobb bűnök valóságos tárházát vonultatja fel a szerző, s nem nagyon találunk olyan alakot, aki ne lenne érintett valamilyen komiszságban. Mondhatjuk, hogy az emberi természet vonul fel a maga pőreségében, esendőségének megannyi formájában, amire talán csak az a mentség hozható fel, hogy következetes. Következetes abban, hogy a megátalkodott lélek mind az ördögöt, mind Isten szolgáját egyazon ügybuzgalommal szedi rá, használja ki, lopja meg, sőt az egyszerű nép még a szent ostyát is képes csalárd módon felhasználni.

Mindkét regény közös vonása, hogy azok a legszebb részek, amikor a hétköznapi értelemben vett valóság határai elmosódnak, az ember irányából is átléphetővé válik ez a cseppfolyóssá váló mezsgye, valamint a más valóságokból, világokból érkező lények is beléphetnek az ember világába. A paraszti élet hétköznapjainak szerves részeit képezik az úgynevezett *kratt*ok, különféle tárgyakból készített és az ördöggel kötött paktum révén és ő általa lélekkel belehelt lények, amelyek az ember szolgálatában állnak, munkát végeznek, vagyis többnyire lopniuk, rabolniuk kell a nemesektől vagy saját atyafiaiktól.

Nem nehéz felismerni a folklorisztikus elemeket, melyek átjárják mindkét regényt. A pestisjárvány megszemélyesítése, egy rejtélyes, fenyegetően közeledő entitás alakjában való megjelenése, a boszorkányok, varázslók szerepe, bájitalok és ételek, utóbbiak a szerző által egészen groteszk formákban való megjelenítése mutatja, hogy a folklór gazdagságával mint alapanyaggal Kivirähk eleven valóságként bánt, s termékenyítette meg ezeket műveiben. Mind az *Ördöngös idők*, mind a *November* film kiemelkedő jelenetei azok, amikor a halottak egy adott napon visszatérnek az élők közé, és együtt töltik el az időt. Számos kultúrában létező hagyomány a halottak tisztelete, akiket az év bizonyos pontjain vendégül látnak, hellyel, étellel-itallal kínálnak, mintha az élők világát a holtak nem is hagyták volna maguk mögött. Ahol ilyen halottkultusz él, ott a halottak az élők mindennapjainak részét képezik; inkább vannak jelen az életükben, mintsem végleg eltávoztak volna.

A valóságsíkok egymásba tolódása ezen a téren is megvalósul, hozzátéve, hogy az észt szerző groteszk látásmódja sokszor átszínezi a jeleneteket.

Kivirähk a nagy mesélő lebilincselő stílusával tolmácsolja történeteit, nyelvi gazdagsága imponáló. Könyveiből örvendetes módon hiányzik néhány olyan elem, amelyek nagyon jellemzők a kortárs irodalomra. Öröm egy-egy olyan regénynyel találkozni, amely nem teng túl a pszichologizálástól, nem csöpög a pszichés bonyodalmak émelyítő mászolygásától, a lelki nyavalyák alig kibogozható és sokszor kibogozásra nem is érdemes útvesztőiben való bolyongásoktól. Ezzel szemben Kivirähk regényeiben szimbólumokra bukkanunk; olyan eseményekre, történésekre, amelyek több síkon is értelmezhetők, és még ha bizonyos kapcsolatban is vannak a lelki szférával, jelentésük, jelentőségük túlmutat ezen a szinten.

A két regény közül az egészen monumentális *Az ember, aki beszélte a kígyók nyelvét* néhány további elemmel bővül. A regény főhőse beszéli a kígyók nyelvét, de több olyan szereplővel is találkozunk, akik vagy különleges képességekkel rendelkeznek, vagy már letűnt világok hátramaradt, utolsó képviselői. Ilyenek a majomemberek, akik tetveket tenyésztenek, de az egyik legbizarrabb elem a medvék és asszonyok közötti intim kapcsolat, ami nem kevés bonyodalom és konfliktus forrása. E mágikus valóságban az emberek, állatok viszonyai átrendeződnek, az olvasó úgy érzi, mintha egy premodern, primordiális állapot elevenedne meg, ahol e valóságot megélő ember számára természetes, hogy kígyókkal tart fenn baráti kapcsolatot, mely lények sokszor intelligensebbnek tűnnek egyes embertársaknál. A mű olvasása közben átélhető az, amit László András úgy fogalmazott meg, hogy a történeti és a mitikus szál összeér. Ez a gondolat a valóságértelmezés és valóságtapasztalás gazdagságát, egy a modernnél sokkal mélyebb realitásfelfogást takar, a regény pedig felvillant valamit a tradicionális, archaikus ember létszemléletéből. Ugyan ezek a megélések jobbára népi, paraszti szinten jelennek meg, ezeken keresztül is lehetőség nyílik belelátni egy olyan valóságtapasztalásba, amelyről a „felvilágosodás" még nem vágta le a fizikai, érzékszervi szinttől magasabb síkokat.

„A kelet-európai népek fiainak egy része a mai napig úgy gondolkozik, úgy él, olyan a beszédstílusa, a mentalitása, a reakciói, a világhoz, önmagához fűződő viszonya, hogy e vonatkozásokban megpillanthatjuk a vékonynak tűnő, de egyelőre elszakítatlan szálat. Erre a kripto-feudalizmusra utal a kelet-európaiak egy jelentős részére jellemző lokálpatriotizmus, a »röghöz kötött« életmódhoz való ragaszkodás – amit a modernek, liberálisok cinikusan olyan kifejezésekkel illetnek, mint »csekély hajlandóság a mobilitásra« –, a saját lakhelyhez, házhoz való ragaszkodás, bizonyos kapcsolati rendszerek és kommunikáció generációról generációra való átöröklése, és így tovább."

Utóbbi regény, *Az ember, aki beszélte a kígyók nyelvét* kapcsán ki kell térni arra a konfliktusra, ami a pogány világ és az azt felváltó kereszténység között feszült. Mint minden nagy korszak- és hagyományváltás, Európa keresztény hitre való áttérése is traumatikus eseménysor volt, egy hosszan elhúzódó, rendkívül bonyolult folyamat, melynek elemzésére itt nyilvánvalóan nincs mód, azonban e könyv főszereplője és a keresztény hit elszánt képviselője között kibontakozó konfliktus révén nagyon érzékletesen ábrázolja a szerző. A kígyók nyelvét beszélő, a kígyókkal barátságot ápoló főhős, aki az erdőben, az elmaradottságot, avíttságot, múltat jelképező közegben él, valamint a „valódi"

hitet, a civilizáltságot, a jövőt megszemélyesítő kulturált, keresztény falusi ember összeütközése azt a nagy átmenetet hozza közel hozzánk, ami egy kimúlóban lévő világ és egy eljövendő korszak között állt fenn. Mindannyian tudjuk, akik nem kergetünk lázas délibábokat, hogy az átmenetnek végbe kellett mennie, sok áldozat esett mindkét oldalon, ám az átmenet egyaránt következménye egy sorsszerűségnek, de a sorson is túlmutat, ugyanakkor intuitíve tán érezzük, hogy az úgynevezett pogány kor és világ letűnésével valami elveszett. Még abban a korszakban vagyunk, amikor a két hagyományforma egymásnak feszül, egyik sem akar engedni a másiknak, de a kereszténység térhódítása és győzelme nem lehet kérdéses. Ez idő tájt még szó sem lehet arról, hogy a kereszténység akár legkisebb engedményt is tegyen a bűnös tévelygéseknek (kígyókkal barátkozni), pogány rítusoknak, babonás szokásoknak, vagyis még évszázadoknak kell eltelnie, hogy a kereszténység az antik bölcsességet beemelje korpuszába. Itt és most ez a harcmező jelene, ahol egyik fél sem kegyelmez a másiknak, azonban a győztes „személye" nem kérdéses. Kivirähk regényében érezzük a vesztesség melankolikus hangulatát, azt, hogy értékek, képességek, bizonyos valóságok tűntek, vesztek el, a regény végső jelenetében pedig a főhős immáron öregemberként pihen le a mű mindvégig háttérben meghúzódó láthatatlan kulcsfigurája mellett. A szerző igazán szép, szinte megható módon ábrázolja a múlt itt rekedt árnyékaként megnyugvó embert, a kígyók barátját, aki a halálon túl is kitart az értékei mellett.

Kivirähk művei kapcsán, néhány gondolat erejéig, érdemes kitérni még arra a szinte már csak a „sorok között" tetten érhető valóságra, ami az agresszív és mindent uniformizálni akaró globalizmus térnyerése ellenére Kelet-Európa régióiban a mai napig érzékelhető. Ausztriától és Németországtól keletre, Európa országaiban – és ez Magyarországra is érvényes – a mai napig él valami az egykori feudalizmusból. Nyilvánvalóan nem politikai berendezkedés formájában, ellenben olyan szinteken, amelyek bizonyos értelemben a politika terrénumánál sokkal lényegesebbek. Olyan mélyrétegekben érzékelhetők ezek a feudális maradványok, amelyeknek ugyan külső nyomai is vannak/maradtak, azonban igazán csak az értheti meg őket, aki vagy ennek a régiónak a szülöttje, vagy sokat beszélt itteni lakosokkal és van intuíciója, hogy ezt mintegy megérezze. A kelet-európai népek fiainak egy része a mai napig úgy gondolkozik, úgy él, olyan a beszédstílusa, a mentalitása, a reakciói, a világhoz, önmagához fűződő viszonya, hogy e vonatkozásokban megpillanthatjuk a vékonynak tűnő, de egyelőre elszakítatlan szálat. Erre a kripto-feudalizmusra utal a kelet-európaiak egy jelentős részére jellemző lokálpatriotizmus, a „röghöz kötött" életmódhoz való ragaszkodás – amit a modernek, liberálisok cinikusan olyan kifejezésekkel illetnek, mint „csekély hajlandóság a mobilitásra" –, a saját lakhelyhez, házhoz való ragaszkodás, bizonyos kapcsolati rendszerek és kommunikáció generációról generációra való átöröklése, és így tovább. Ezek egy része idejétmúltnak és porosnak hat, nem beszélve arról, hogy egyes megcsontosodott berögződések a szellemi fejlődésnek is gátjai, más értelemben viszont jelzik, hogy az itteni ember – még ha sokszor inkább ösztönösen is, mint tudatosan – nem adta meg magát teljesen a mindent maga alá gyűrni igyekvő, pusztító, létrontó globális tendenciáknak. Noha Kivirähk két tárgyalt regényében ez a jelenség indirekt módon jelentkezik, nem tűnik belemagyarázásnak, ha azt mondjuk, hogy a kígyók nyelvét beszélő ember, aki nem adja fel önmagát, még kevésbé értékeit, a mágikus realizmus kelet-európai (észt) valóságát éli, s amíg ezt a valóságot nem engedi el, addig üdvössége sincs veszve.